

Мария Йовчева (София, България)

ЦИКЪЛЪТ МОЛЕБНИ СТИХИРИ ЗА ПРОРОЦИТЕ, МЪЧЕНИЦИТЕ И СВЕТИТЕЛИТЕ В ОКТОИХА

Проучванията върху старобългарската химнография през последните двадесет години достигнаха до забележителни открития и разрешиха редица проблеми, засягащи началния етап от нейното развитие¹. Вниманието на изследователите обаче е съсредоточено предимно върху Триода и Минея, докато съставът и текстът на Октоиха са все още слабо изучени². Въз

¹ Ангелов, Б. Климент Охридски — автор на общи служби. — В: Константин-Кирил Философ. Юбилеен сборник. С., 1969, 237—259; Иванова-Константинова, К. Два неизвестни азбучни акростиха с глаголическа подредба на буквите в среднобългарски празничен миней. — В: Константин-Кирил Философ. Доклади от симпозиума, посветен на 1100-годишнината от смъртта му. С., 1971, 341—365; Попов, Г. Из текстологическата проблематика на славянския триод. Новооткрити творби на Константин Преславски. — В: Славянска палеография и дипломатика. С., 1980, 72—86; Попов, Г. Новооткрити химнографски произведения на Климент Охридски и Константин Преславски. — Български език, 32, 1982, № 1, 3—36; Попов, Г. О наличии древнеболгарской гимнографической части в триоди. — В: Язык и письменность среднеболгарского периода. М., 1982, 122—131; Кожухаров, Ст. петън достъпът архистратига (Новооткрито произведение на Константин Преславски). — В: Литературознание и фолклористика. В чест на акад. Петър Динев. С., 1983, 59—62; Кожухаров, Ст. Песенното творчество на старобългарския книжовник Наум Охридски. — Лит. история, 1984, № 12, 3—19; Попов, Г. Триодни произведения на Константин Преславски. — Кирило-Методиевски студии. Кн. 2. С., 1985; Станчев, К., Г. Попов. Климент Охридски. Живот и творчество. С., 1988, 112—219; Попов, Г. Химнографското творчество на Климент Охридски. — В: Втори международен конгрес по българистика. Доклади. Кирилометодиевистика. С., 1989, 307—318; Попов, Г. Следи от разпространението на Наумовия канон за св. апостол Андрей. — Старобълг. литература, 28—29, 1994, 10—22.

² Проучванията досега се ограничават предимно върху особеностите на отделни ръкописи. Срв. Jagić, V. Bugarsko-slovenski oktoich kolekcije nekoč Mihanovičeve sada akademičke v Zagrebu. — Starine JAZU, 10, 1878, 127—156; Ильинский, Г. Софийский октоих XIII в. — Изв. ОРЯС, 10, 1906, № 4, 204—228; Яцимирский, А. Караншебешский октоих второй половины XIII века. Тексты, описание рукописи и снимки. — Сб ОРЯС, 82, 1906, № 1, XIII+60; Weber, K. Oktoechos-Forschungen. T. 1. Die Oktoechos — Handschrift Cod. slav. 46 der Nationalbibliothek in Wien. Leipzig, 1937; Lunt, H. On Slavonic Palimpsest. — In: American Contributions to the Fourth International Congress of Slavists. Moscow sept. 1958. S'Gravenhage 1958, 191—209; Михайловић, Ж. Одломак македонског октоиха с краја XIII и почетка XIV века. — В: Кирил Солунски. Симпозиум 1100-годишнина од смртта на Кирил Солунски. Т. 2, Скопје, 1970, 197—215; Штаваньанин—Борђевић, Љ. Београдски македонски октоих (из средине XIII века). — В: Кирил Солунски. Симпозиум 1100-годишнина од смртта на Кирил Солунски. Т. 2, Скопје, 1970, 419—430. Единственото издание на ръкописен октоих, с което науката днес разполага, избилствува с множество грешки и неточности и е твърде остаряло. Срв. Амфилохий, О самодревнейшем октоихе XI века, найденном в 1868 г. А. Т. Гильфердинггом в Струмице. М., 1874.

основа на множество архаични елементи учените посочват, че появата и на тази богослужбена книга в славянската практика възхожда към ранен етап от дейността на преките Кирило-Методиеви ученици в България³. Откритите напоследък в състава на Триода и Минея множество песнопения, сътворени от старобългарските книжовници през същия този ранен период, насочват към търсене на оригинални части и в Октоиха. При липсата на химнографски произведения със запазен старобългарски акростих, който е основно указание за оригиналния характер на творбата⁴, единствено възможният път остава да се издирят и изследват песнопенията без съответствие в гръцките кодекси. При съпоставка с печатни гръцки издания в староизводните славянски октоиси се откриват редица непреводни творби и следователно може да се предположи, че някои от тях са възникнали в процеса на песнотворческата дейност на старобългарските писатели.

На оригиналния материал в Октоиха пръв се спира Иван Добрев в статията „Климентовото химнографско творчество и Октоихът“⁵. Той поставя важни текстологически проблеми, които се отнасят и до преводните, и до оригиналните части на старобългарския Октоих, и определя основни насоки за бъдещите изследователи в тази област. След анализ на отделни стилистични особености, общи топоси и лексикални архаизми и моравизми ученият изказва предположението за Климентово авторство на отделни канони и стихирни и публикува техните текстове. За съжаление неговите наблюдения се основават само на три, и то непълни ръкописа, а при тази книга е необходимо да се обхване по-пространно писмената традиция, защото едва ли има два октоиха, изцяло еднакви по гласове, състав и текст⁶. Работата върху по-голям брой преписи показва, че обемът на непреводните части в Октоиха включва много повече песнопения, като редица от тях съставят съответните пълни цикли и за осемте гласа.

Сред издадените от И. Добрев творения са и молебните стихирни, посветени на пророците, мъчениците и светителите, на 2 и 7 глас, но всъщност в печатния гръцки октоих⁷ не се откриват паралели и за осемте гласа. Задача на настоящото проучване е да разгледа целия цикъл стихирни и да потърси стилистични и езикови доказателства за отнасянето им към

Ценни бележки и наблюдения върху състава и текста на Октоиха изобщо се съдържат в статията на Шеламанова, Н. Славяно-русский октоих (ненотированный) XII—XIV вв. — В: Методические рекомендации по описанию славяно-русских рукописей для Сводного каталога рукописей, хранящихся в СССР. Вып. 2. Ч. 2. М., 1976, 340—379.

³ Богдановић, Д. Византијски књижевни канон у српским службама средњег века. — В: О Србљаку. Београд, 1970, с. 105; Добред, И. Климентовото химнографско творчество и Октоихът. — В: Хиляда и осемдесет години от смъртта на св. Наум Охридски. С., 1993, 108—111. Мнението за Кирило-Методиев превод на Октоиха засега ще бъде оставено настрана, тъй като не се основава на необходимите филологически аргументи и се нуждае от задълбочено текстологическо изследване върху тази книга.

⁴ Станчев, К., Г. Попов. Цит. съч., 112—115; Попов, Г. Химнографското творчество на..., с. 309.

⁵ Добрев, И. Цит. съч.

⁶ Weber, K. Цит. съч., с. 18; Lunt, H. Цит. съч., с. 195, 197. Трудности предизвиква и липсата на цялостно съхранен ръкопис сред проучените досега.

⁷ Гръцкият текст използвам по следното печатно издание: Παρακλητικὴ ἤτοι ἡ μεγάλη ὀκτώηχος. Βενετία, 1850.

творчеството на Климент Охридски. Изследваните текстове се публикуват в края на статията, попълнени по два от ръкописните староизводни октоиси.

Проучването се основава на следните кодекси: XII—XIII в. — Виен = Виенски Cod. slav. № 37 от Виенската библиотека (по микрофилм); XIII в. — Соф = Софийски № 54 от НБКМ (по ръкописа); Стр = Струмишки Хлуд. № 136 от ГИМ (по изданието на Амфилохий, Цит. съч.); Заг = Загребски III.в. 9. (познат още и като Михановичев) и Бит = Битолски III.а. 45—46 от Библиотеката на Хърватската академия на науките и изкуствата в Загреб (по микрофилми); Бел = Белградски Р 104 от Народната библиотека в Белград (по микрофилм) + 3 I 110 и Г 227 от Музея на Сръбската православна църква в Белград (по ксерокопии); XIII—XIV в. — Сол = Солунски № 556 + 992 от НБКМ (по ръкопис); XIV в. — Крсб = Карансебешки № 450 от Библиотеката на Румънската академия на науките в Букурещ (по микрофилм). Като представител на светогорско-търновската редакция е привлечен Син №19 от библиотеката на манастира „Св. Екатерина“ в Синай (по микрофилм).

Разглежданите стихирни състави съставят част от първия дял на съботната служба и се изпълняват в петък вечер. По тематика се свързват с единия от съботните канони, посветен на пророците, мъчениците и светителите. За първите шест гласа и за 8 глас са по две, а за 7 — три. В Заг, Бел и Соф (а вероятно и 9/N Син)⁸ към двете стихирни за шестте гласа редовно се присъединява и трета, на покойниците, която най-често е взета от Теофановите *Ἀπόστιχα νε — κρόσца*, помествани в печатните гръцки и църковнославянски октоиси⁹ след каноните на утринната служба в събота.

Вечерният дял съдържа обикновено още един вид стихирни — мъченични, комбинирани с покойна и богородична, които имат съответствия в гръцките октоиси. Подредбата на двата вида стихирни в отделните славянски ръкописи е различна¹⁰. В Бел, Крсб, Сол, Стр и 9/N Син молебните са разположени в началото, т. е. след 140 псалм „На Господи, възвах“, макар и това да не е указано в заглавието им, а преводните мъченични стоят на стиховно. В Заг и Соф редът е обратен — мъченичните са изнесени най-отпред, „На Господи възвах“, което е и означено в наслова им, а молебните идват след тях като стиховни¹¹. Може да се предположи, че

⁸ В описа на Tarnanidis, I. The Slavonic Manuscripts discovered in 1975 at St. Catherine's Monastery on Mount Sinai. Thessalonici, 1988, е посочено, че текстът започва от края на покойната стихира, а предните липсват поради загуба на листове.

⁹ Работа със следното издание: Октоих. Гл. I—VIII. М., 1750.

¹⁰ За видовете стихирни според богослужбното им място вж. у Мирковић, Л. Православна литургика или наука о богослужењу православне источне цркве. Т. I. Београд, 1982, с. 236; Трифуновић, Ђ. Азбучник српских средњовековних књижевних појмова. Београд, 1974, 308—309; Богдановић, Д. Цит. съч., 112—114; Шеламанова, Н. Цит. съч., 347—349 и 356—357.

¹¹ Тъй като Бит се причислява към изборните октоиси, песнопенията в него не следват композицията на службата, а са подредени според вида си. Виенският ръкопис представя своден тип богослужбен сборник (срв. Станчев, К., Г. Попов. Цит. съч., с. 139). Структурирането на октоиховия материал в него дава основание да го определим като службен Шестоднев (срв. Шеламанова, Н. Цит. съч., 370—372). Проучваните стихирни в него са вписани в полето до съботния канон за 6 гл. допълнително, така че сборникът да бъде по-удобен за непосредствената богослужбна практика.

последователността на песнопенията в първата група октоиси отговаря на по-стар тип структуриране на вечерния дял от службата, защото и текстовете им съдържат подчертано архаични лексикални елементи¹². Разместването в Заг. и Соф. отразява настъпили промени в литургичната практика и вероятно е резултат от цялостна преработка на Октоиха. Потвърждение за това са и редица последователни словни замени в текста на стихирите в двата ръкописа, характерни за извършената в Преслав редакция на богослужбните книги.

Структурата на песенния материал в Син 19 и в църковнославянските печатни октоиси показва известни сходства с тази в Бел, Крсб, Сол и Стр, въпреки че съдържа разширен брой химнографски единици. В началото на вечерната служба се изписват стихирите на мъчениците, светителите и преподобните отци с подобна тематика и предназначение, но със съвсем различен текст. Този факт свидетелства, че в светогорско-търновския превод на Октоиха старите молебни стихирите са заменени с други, които поемат тяхната функция в композирането на службата.

При липсата на преки указания за авторство, единствено възможният метод за атрибуция на разглежданите стихирите е да се установи тяхната близост на стилистично и смислово равнище с оригинални старобългарски творби от доказан вече автор. Спрямо химнографията този метод се прилага с по-голяма предпазливост и съмнения, доколкото образната система на византийските и съответно на старобългарските песенни творения се изгражда предимно върху определена нормирана поетика и зависи най-вече от типологията на героя в конкретното произведение. Съществено, диференциращо значение за определяне на автора обаче могат да имат предпочитанията към конкретните изразни средства, към понятия от дадено семантично гнездо в рамките на задължителния семантично-стилистичен регистър, честата употреба на еднакви или сходни словесни формули, изборът на морфологически и преди всичко на лексикални варианти¹³. Затова и изследването на молебните стихирите на пророците, мъчениците и светителите ще обхване някои техни езиково-стилистични особености, като потърси връзката с индивидуалния творчески маниер на Климент Охридски. Ще бъдат издирени и други словесни изрази и ключови думи, освен използваните от изследователите досега, чиито преки успоредници се срещат редовно в произведенията на този старобългарски писател и също ни насочват към неговото творчество или евентуално на книжовници от неговия кръг.

Образната система на стихирите и за осемте гласа показва белезите на един творчески стил. Сред особеностите се откроява широкото разпространение на езиково-стилистични средства, семантично ядро за които е понятието „светлина“. Всеобщо прието е, че образът на светлината до-

¹² Русек, Й. Из лексиката на среднобългарските триоди. — Изв. на Института за български език, 17, 1969, с. 155; Добрев, И. Цит. съм., 108—111; Штавланин-Ђорђевић. Цит. съч., с. 424, 428.

¹³ По проблемите на отношението между нормативност и творчество в старобългарската литература и общо на авторския стил през Средновековието вж. Станчев, К. Поетика на старобългарската литература. С., 1982, а също и Станчев, К., Г. Попов. Цит. съч., 87—106.

минира сред авторските предпочитания на Климент¹⁴, главно при изграждане на герои от светителски тип. Съществено значение обаче има уточнението, че като специфична за Климентовия стил може да се счита не толкова редовната употреба на словесни изрази и думи със значение „светлина“, колкото концентрацията на стилистични и езикови средства, изразяващи тази семантика¹⁵. В разглежданите стихирни са засвидетелствувани многобройни примери за именно такъв плеонастичен изказ, в основата на който лежат тавтологията и етимологичната фигура. Тази структурна особеност може да се проследи в рамките на различни по големина текстови елементи — в словосъчетание от епитет и съществително; в израз от епитет, съществително и причастие или глагол, към които може да се присъедини наречие, и т. н. Нещо повече — почти всички първи стихирни за осемте гласа включват разгърнати метафори, чиято семантика се изразява чрез поредица от синоними и сродни думи със значение „светлина“. Така например стихирата за 2 гл. съдържа 2 пъти корен „зар-“ и 2 пъти „свят-“; за 5 гл. — 3 пъти „свят-“, 1 път „зар-“, 1 път „свят-“ (с редуцирана степен на кореновата гласна) и 1 път „зар-“; за 7 гл. — 1 път „свят-“ и 2 пъти „зар-“; за 8 гл. — 1 път „зар-“, 1 път „сълн(ц)-“ и 1 път „сна-“, а за 6 гл. — 2 пъти „свят-“, 2 пъти „зар-“ и 1 път „сълн(ц)-“, без да причисляваме тук и *мълннн*, която се включва в следващата стилистична фигура, за да открие друг необходим елемент от структурата на конкретния образ — предричането на Божието възплъщението от старозаветните пророци.

Преобладаващата част от посочените метафори са организирани по един основен модел, който се реализира в няколко варианта с аналогичен словоред, еднакви граматични категории, словосъчетания в определен падеж и дори едни и същи (или сродни) или синонимични словоупотреби. Схематично отделните варианти се представят по следния начин¹⁶:

бозраунамн люъмн свѣтло възрѣмн. бѣгласнн прѣцн.

Пр, С. Тв + Н + СтрПрич || [Пр, С.Зв]|| — 1 гл.;

зарѣмн трнпостаснаго бѣжа. бѣгласнн прѣцн. свѣтло възрѣмн.

С.Тв + (Пр, С.Р) || [Пр, С.Зв] || Н + СтрПрич || — 2 гл.;

зарамн бѣжествамн прѣкрасно судобрѣмн.

С, Пр.Тв + Н + СтрПрич || — 4 гл.;

¹⁴ Грашева, Л. Някои изобразителни принципи в похвалните слова на Климент Охридски. — В: Климент Охридски. Сборник от статии по случай 1050 години от смъртта му. С., 1966, 273—274; Ангелов, Б. Цит. съч., 242—243; Станчев, К., Г. Попов. Цит. съч., 87—106, 143—144; Станчев, К., В. Велинова. Към проблема за авторския стил в средновековната литература във връзка с творчеството на Климент Охридски. — В: Кирило-Методиевски студии. Кн. 8. С., 1991, с. 29; Йонова, М. Стилистични проблеми на ранните български химнографски произведения за Кирил и Методий. — В: Кирило-Методиевски студии. Кн. 8. С., 1991, 109—114; Добрев, И. Цит. съч., 121—122.

¹⁵ Станчев, К., Г. Попов. Цит. съч., 99—102.

¹⁶ Съкращенията следват общоприетата българска терминология: С — същ. име, Пр — прил. име, Н — наречие, Стр Прич — страдателно причастие, Р — род. падеж, Тв — твор. падеж, Зв — зват. падеж. С квадратни скоби е отделен подвижният елемент в схемата. Знакът || бележи пауза. Придържаме се към приетото мнение, че точката в песенните текстове означава края на музикално-речевата цялост, срв. Якобсон, Р. Заметка о древнеболгарском стихосложении. — Изв. ОРЯС, 24, 1923, № 2, 351—352; Станчев, К. Старобългарската поезия — графично оформяне и термини за означаването ѝ. — Български език, 22, 1972, № 3, с. 221.

прѣсвѣтлаамн зарѣамн· съ выше ѿзарѣамн прѣрощн бѣгзрѣамнннн.

Пр,С.Тв || Н+СтрПрич+[С, Пр.Зв] || —за 7 гл.

Най-отпред в схемата винаги е изнесено словосъчетание от прилагателно-комполитум и съществително или само съществително име в творителен падеж за изразяване на субекта в страдателни конструкции. Завършващо положение заема страдателно причастие (най-често сегашно) или изобщо предикатът. Съществените различия между отделните варианти засягат подялбата на текста в ритмично-интонационни и смислови цялости и мястото на словосъчетанието в звателен падеж, което е подвижният елемент в схемата. Споменатите основни отлики зависят най-вече от връзката между речевия и мелодичния компонент на песнопенията, доколкото химнографията синтезира текст и мелодия и на всяка текстова фраза в нея отговаря определена музикална цялост. Подобен модел откриваме и в 5 гл. 1 ст., 2 гл. 2 ст. и 8 гл. 1 ст., в които се вмъкват и други съставки или се вплита част от следваща стилистична фигура.

Многобройни паралели към изложената структура са засвидетелствувани в Климентовото химнографско и панегирично творчество. Тук ще цитираме само някои, извлечени от общите служби на Климент¹⁷ и особено от каноните и стихирите, посветени на апостол и пророк:

прѣбжтвѣнаамн лѣпотамн озарѣамъ. (Канон за пророк, 7 пес. 1 тр.);

прѣсвѣтлаамн зарѣамн· бѣгдхнрѣне· съ выше озарѣамъ яко свѣтлоє сѣнце· (Канон за пророк, 1 пес. 3 тр.);

прѣсвѣтлаамн зарѣамн· свѣтодавѣе прѣсвѣтн ма· (Канон за апостол, 1 пес. 1 тр.);

трѣслѣчѣнаамн зарѣамн· прѣбѣствѣно озарѣ са· (Канон за апостол, 3 пес. 1 тр.);

прѣсвѣтлаамн лѣчѣамн· апостаснаго бжтѣв· достоинно прѣсвѣцьє са ... (Канон за апостол, 4 пес. 1 тр.);

трѣчѣамн зарѣамн· красно оудѣрѣамъ. (Канон за мъченица, 8 пес. 2 тр.).

Безспорно е, че изложеният модел не се среща само при Климент, а има успоредици във византийската химнография. Аналогично изграждане на ритмемата или на по-големи ритмично-интонационни цялости се използва често във византийската църковнопесенна поезия. В началото стои име или словосъчетание в дателен безпредложен, а в края — причастие или лична глаголна форма. Например близък семантичен и структурен паралел към разглеждания модел представя една стихира на ангелите за 8 гл: καὶ τρισηλίφ αὐγῆ πλουσίως αὐγαζόμενοι. Веднъж овладян от Климент обаче, вероятно и в процеса на преводаческата му дейност, той се прилага многократно за сътворяване на ритмични или ритмизирани текстове. Последните открития показват, че този старобългарски писател е особено продуктивен и в областта на химнографията, така че съвсем естествено е да използва не само едни и същи, написани от него тропари в различни канони¹⁸, но и по-малки текстови цялости, които да съчетава според изискванията на ритмо-мелодичния образец на даденото песнопение.

¹⁷ Тук и нататък използвам текстовете на общите служби, издадени от Ангелов, Б. Цит. съч., 243—259 и Г. Попов в Станчев, К., Г. Попов. Цит. съч., 160—210.

¹⁸ За практиката на средновековните песнописци, в това число и на Климент Охридски, да използват един и същ тропар в различни канони сравни Станчев, К., Г. Попов. Цит. съч., 149—150 и Мирчева, Б. За една възможна атрибуция на две ранни кирило-методиевски поризведения. — В: Хиляда и осемдесет години от смъртта на св. Наум Охридски. С., 1993, 124—130.

В немалка част от стихирите метафорите, изградени върху образа на светлината, съставят елемент от изграждането на опозиции: светлина/ мрак (грях). Например — тѣхъ мѣнъ просвѣтъ мѣ хѣ· омауенаго грѣховны мракъ ѿгнавъ· (1 гл. 2 ст.), зарамн бжественамн прѣвкрасно ѿдобрѣнемн· тѣмже мола ти са н мене ѿмауена грѣхъмн н стрѣмн· просвѣтитѣ тѣхъ мѣнѣамн хѣ бѣ спсн дшж нашж (4 гл. 2 ст.) и т. н. Съчетанието на метафори в антиномични двойки за изграждане на усложнени стилистични фигури е изтъкнато от изследователите като обикнат похват в похвалните слова и службите на Климент¹⁹. Близки паралели могат да се посочат от химнографските му творби, в които цели строфи са основани на този принцип. Например: пресвѣтлаамн зарамн· свѣтъдавъе просвѣтъ мѣ· грѣховнын мракъ ѿгнавъ· (Канон за апостол, 1 пес. 1 тр.), мракъ грѣховнын ѿженн· свѣтодавъе съвыше просвѣтаамн· (Канон за отец, 1 пес. 1 тр.), златозарное сѣнце навн са· трноупостаснаго бжтва· зарью просвѣще са· стрпче нма бѣгласе· омауеною мн дшю просвѣтъ молю ти са (Канон за мъченик, 1 пес. 1 тр.).

Докато фразеологията, изразяваща семантиката „светлина“, е постоянен елемент от Климентовите текстове за широк кръг герои, то в разглежданите стихире се съдържат определени словесни изрази, които се свързват с конкретния персонаж — обобщен образ на пророк, мъченик или светител. Тук отнасяме всички езиково-стилистични средства, възпяващи пророците като предвещатели на Божието възплъщение на земята. Примерите представят всъщност традиционни епитети, сравнения и изобщо топоси, чиято употреба се налага от изискванията на средновековното словотворчество за изграждане на персонажи със строго определена семантика. И все пак, конкретният езиков изказ може да ни насочи към текстовете на даден автор. Множество успоредици се срещат в Общата служба за пророк и в другите общи служби от Климент Охридски, където голяма част от песнопенията съдържат подобни или еднакви фрази. На-

пример сравнението с мълнията ꙗко мълннѣ летѣше прѣдъ громомъ страшнѣ· (6 гл. 1 ст.) е използвано в Общия канон за пророк, 1 ст.: прѣдъ молннн прѣче и 6 пес. 2 тр.: прѣдъ ꙗко молннн, в Канона за апостол, 4 пес. 1 тр.: прѣдъ ꙗко молннн вселеною и в Канона за отец, 3 пес. 1 тр.: прѣдъ ꙗко молннн вселеною. Мотивът за мястото на пророците пред Света Троица (или Божия престол) заедно с ангелите трѣцн прѣбжественън съ славою· съ бесплѣтннми слами· страшно прѣдъстоаще· (2 гл. 2 ст) откриваме в 6 тропара от общите служби — престолоу валнню· н съ бесплѣтннми слами· неиздреченно прѣдъстоа· (Канон за отец, 3 пес. 2 тр.), прѣсташа та страшноу прѣстолоу прѣдъстоатн· съ ан҃глы беспрѣвстанн· (Канон за отец, 8 пес. 1 тр.) и др. Близка успоредица на образа мыслено въпернше дховнън крѣль (6 гл. 2 ст.) представя Канонът за мъченица (7 пес. 2 тр.) крѣлома дховно· въпернше са нма бѣне·

За съжаление сред оригиналните старобългарски химнографски текстове от други автори засега отсъствуват песнопения, посветени на пророк

¹⁹ Станчев, К., Г. Попов. Цит. съч., с. 101.

(или пророци), за да се очертаят Климентовите предпочитания при аналогични образи. При съпоставка със съботните канони в гръцкия октоих, от които за I глас е на пророците и мъчениците, а за останалите — на Все Светии, се вижда, че в тях доминират молебните мотиви и свързаната с тях образност.

Редица старинни лексикални съставки също насочват към ранния период от дейността на Кирило-Методиевите ученици в България²⁰: благо дѣтъ, велни (4 пъти), запечатѣлѣти, дрѣвле, отъпачствъ (3 пъти, от които два са с различен отглаголен отглаголен в Сол и Крѣб и по-късна замяна с простъин в Заг), съчетанието въсь мнрѣ, пряката гръцка заемка оупостасъ (в прилагателното тринпостасъ), която в по-късните паметници се предава съответно с съставъ/собъство. Изнесените лексеми се срещат многократно в съчиненията на Климент Охридски²¹, но характеризират цялата ранна плиско-преславска продукция и конкретно химнографските творби, затова не могат да бъдат сигурни аргументи в полза на неговото авторство. Например велни, благо дѣтъ, дрѣвле и отъпачствъ/отглаголен според Йежи Русек принадлежат към архаичния лексикален пласт в триодните текстове²², прилагателното тринпостасъ откриваме също в Триода²³, а моравизмът въсь мнрѣ се счита от Иван Гълъбов за един от важните белези на двуровната Кирило-Методиева школа²⁴.

От морфо-синтактичните черти, свидетелстващи за старинния произход на стихирите, специално внимание заслужава широката употреба на творителен падеж в различни функции. Общо се наброяват около 34 случая, чиито значения са: субект в страдателни конструкции, средство и оръдие, начин на действие, причина, ограничение и място. Напр. ѿмравѣна мн дѣшъ· страстни мнрѣмъ (2 гл. 1 ст.), кѣдѣже проиде кѣдинъ вышии (4 гл. 1 ст.), н пакы запечатѣлѣнъ дѣствомъ съхранъ (4 гл. 1 ст.), хѣ соугрѣво кѣствомъ (5 гл. 1 ст.), прозоранвома шунма тайнъ прозраше (7 гл. 2 ст.) и др. Макар че творителният падеж е предпочитан изобщо в химнографските текстове пред други синонимни конструкции, не бива да се пренебрегва честата му поява в песенните и панегиричните творби на Климент, където има не само синтактични функции, но в определени случаи служи за постигане

²⁰ Използвани са изследванията на Евсеев, И. Книга пророка Исаии в древнеславянском переводе. СПб., 1897, 90—152; Добрев, И. Гръцките думи в Супрасълския сборник и втората редакция на богослужебните книги. — Български език, 28, 1978, № 2, 89—98; Славова, Т. Преславска редакция на Кирило-Методиевия старобългарски евангелски превод. — В: Кирило-Методиевски студии. Кн. 6. С., 1989, 15—129; Русек, Й. Цит. съч.

²¹ Христова, И. Речникът на Климент Охридски в контекста на старобългарската книжовна лексика. — В: Втори международен конгрес по българистика. Доклади. Т. 21. Кирилometодиевистика. С., 1989, 334—341; Славова, Т. Евангелските и апостолските цитати в словата на Климент Охридски и преславската книжнина. — В: Кирило-Методиевски студии. Кн. 8. С., 1991, 60—83; Христова, И. Речник на словата на Климент Охридски. С., 1994, 7—40.

²² Русек, Й. Цит. съч., 163—164, 169.

²³ Miklosich, F. Lexicon Palaeoslovenico-Graeco-Latinum. Vindobonae. 1862—1865, с. 1003.

²⁴ Гълъбов, И. Ранни школи на стария български книжовен език. — В: Избрани трудове по езикознание. С., 1986, с. 114.

на ритъма²⁵. Затова считаме, че използването на този падеж с голям брой значения не се обяснява единствено като факт с хронологични причини²⁶, но и като проява на личен авторов избор.

Анализът на речниковия състав на стихирите показва особености, изтъкнати от изследователите като типични за Климентовите творби²⁷. В процентното съотношение между думите като части на речта прави впечатление високата честота на прилагателните имена и глаголните форми и ограниченият брой на служебните думи. Данните са следните: от общо 525 словоформи, 158 (30%) са съществителни имена, 111 са глаголи (т. е. 21,1%), 80 — прилагателни имена (15,2%), 84 — местоимения и числителни (16%), 25 — наречия (около 5%), а само 67 (т. е. 12,7%) е дялът на предлозите, частиците и съюзите. Немалък е броят на итеративните глаголи: общо 21 употреби и то преди всичко в сегашни страдателни или деятелни причастия — т. е. нелични глаголни форми: *възрѣвѣми, възпѣваѣще, поунтадѣше, възпѣвѣема, оудобрѣми* и др. 158 словоформи са на лексеми, получени чрез префиксация, което дава 30%. От тях в 15 случая се среща представката *прѣ-*, 20 словоформи са образувани с повече от една представка или с представка и частица *не-* (най-често прилагателни имена, получени посредством наставка *-ънъ* от минали страдателни причастия). Според някои изследователи засилената употреба на форми с повече от една представка може също да послужи като средство за атрибуиране на Климентови произведения²⁸.

В лексиката на разглежданите текстове се откроява високата честота на композита, изградени с първа съставка *бог-* и *трн/тръ-*: *богозрачънъ* (2 пъти), *богогласънъ* (3 пъти), *богозарънъ*, *богомисълънъ*, *богоносиць*, *трнпостасънъ*, *тръсвѣтълъ*. Изследователите посочват²⁹, че в речника на Климент сложните думи и особено прилагателните-композита заемат сравнително голям дял, затова ще се спрем по-подробно на изброените лексеми. Лексикографската справка сочи³⁰, че в класическия старобългарски корпус от тях се среща само *богоносиць* — в Супр. сб. В по-късни паметници са регистрирани *богозрачънъ* в Михановичевия хомилиар и Хилендарския типик (вероятно в химнографски материал), *богозарънъ* — отново в Михановичевия хомилиар, *богогласънъ* — в *Житието на Теодор от Нестор*, *богомисълънъ* — в *Ирмологий* от около 1250 г., *тръсвѣтълъ* — в минаейни текстове и Михановичевия хоми-

²⁵ Станчев, К. Ритмичната структура в химничната поезия на Климент Охридски. — Бълг. език, 19, 1969, № 6, 523—531; Христова, И. Синтаксисът на Климентовите слова. — В: Кирило-Методиевски студии. Кн. 8. С., 1991, 56—57.

²⁶ За предпочитанието към конструкции с творителен падеж в ранните преводи на някои библейски книги и по-късната им замяна от предложни съчетания, най-често с местен падеж вж. данните у Тасева, Л., М. Йовчева. Преводачески особености в Книга на пророк Иезекиил по ръкопис F.I.461 от Руската национална библиотека. — *Palaeobulgarica*, 19, 1995, № 4, с. 46.

²⁷ Христова, И. Речникът на Климент Охридски ..., 334—337; Христова, И. Речник на словата ..., 13—14, 16.

²⁸ Vondrák, V. Studie z oboru církevněslovanského písemnictví. Praha, 1903, с. 41; Христова, И. Речник на Климент Охридски ..., с. 335.

²⁹ Христова, И. Пак там, с. 336.

³⁰ Miklosich, F. Цит. съч.; Срезневский, И. Материалы для словаря древнерусского языка. Т. 1—3. СПб., 1893—1912; *Slovník jazyka staroslověnského*. ČAV, Praha, 1958 —

лиар, богоносѣць — в евангелски и апостолски календари, Изборника 1073 г., минейни текстове (във всичките примери се отнася за Игнатий Богоносец) и в Богословието на Йоан Екзарх, тринностасънь — в Триода, в Хомилиите на Антиох по Виенския сборник и в Йерусалимския типик на Св. Сава. Според речника на Климентовите слова³¹ разглежданите композита се откриват сравнително често: богозарънь — 2 пъти, богогласънь и тръскѣтъль — 4 пъти, тринностасънь — 2 пъти (наред със синонимите тръскѣтъль и тръскѣтъль), а богозравънь, богомыслънь и богоносѣць липсват. Особено съществени за поставения проблем обаче са данните от Климентовите общи служби. В тях богогласънь се употребява 21 пъти, от които 6 в Канона за пророците, богозравънь — 1 пъти, отново в Канона за пророците, тринностасънь — 3 пъти, тръскѣтъль — 7 пъти като 2 в Канона за пророците и 1 в Канона за светителите, богоносънь — 2 пъти. От посочените примери се вижда, че богогласънь, богомыслънь, тръскѣтъль и тринностасънь са характерни за химнографията и освен това се срещат предимно в похвалните слова и общите служби на Климент, а като типични за него засега се оказват богозарънь и богозравънь. Не е без значение и фактът, че в създадените от този старобългарски книжовник текстове редовно се използват композита с втора съставка зрак- и зрак-. На тази особеност обръща внимание и Св. Николова³², като изнася немалко примери за синонимната употреба на свѣтозарънь и златозарънь в панегиричното творчество на Климент. А според речника на словата му³³ само в обработените от И. Христова 23 слова думата златозарънь присъства 7 пъти, а свѣтозарънь — 11 пъти. По наши наблюдения явно предпочитание писателят проявява и към производни от корен зрак- в значение „вид, образ, гр. εἶδος, μορφή“ пред синонимните образъ и видъ.

Изнесените конкретни данни също потвърждават близостта между лексиката на Климентовите съчинения и изследваните пророчески стихирни. Макар че посочените композита навлизат в старобългарския книжовен език посредством калкиране на гръцки образци, чиято употреба е съсредоточена в голяма степен в химнографски текстове, честото им използване в творчеството на Климент Охридски може да бъде допълнителен аргумент за атрибуирането на конкретното произведение.

Комплексът от разглежданите факти показва, че в езиково и стилистично отношение стихирите за пророците, мъчениците и светителите се отличават с редица особености, които ги сближават с химнографските и панегиричните творби на Климент Охридски. Без да се изключи вероятността проучваните песнопения да произхождат от ученици или последователи на Климент, считаме, че едно цялостно изследване на съботните служби би дало нови аргументи в подкрепа на направения извод, тъй като и каноните, към които тематично се отнасят разглежданите стихирни, издават белезите на същия творчески стил и нямат съответствия в гръцкия октоих. В тази насока важно значение има и идеята на Ив. Добрев³⁴

³¹ Христова, И. Речник на словата ..., 287—319.

³² Николова, С. Някои текстологически проблеми в панегиричното творчество на Климент Охридски (по материали от „Похвално слово за пророк Илия“). В: Кирило-Методиевски студии. Кн. 1. 1984, с. 93.

³³ Христова, И. Речник на словата ..., с. 290, 292.

³⁴ Добрев, И. Цит. съч.

за активно участие на Климент Охридски в превода на гръцки песнопения от същата книга, при което е логично някои части, необходими за оформянето на първоначалния относително цялостен вид на славянския октоих, да бъдат сътворени и прибавени от преводача. Разбира се само бъдещето издирване на всички оригинални части в староизводните, а евентуално в новоизводните октоиси, и техният прецизен стилистичен анализ ще очертае Климентовия принос в оформянето и на тази богослужбена книга.

Текстът на стихирите от 3 до 8 глас се публикува по Бит. За 1 и 2 глас те са представени според Заг, макар че този ръкопис показва следи от покъсна редакторска намеса. За съжаление в останалите използвани октоиси по различни причини песнопенията за тези два гласа липсват. Названието на ръкописа и сигнацията се дава преди стихирите за всеки глас. Текстовете се предават с оригиналния правопис.

1 глас (Заг 15г5—15г15)

на ст^ѣхо· м̄· прр̄о· гла· а̄: ~

Бѣзраунамн лючѣмн свѣтло ѡзарѣемн· бѣгласнн прр̄цн· твоє вѣзвѣстншж бнѣ
прншествнє· нхже ннѣ пам̄а вѣспѣважцє· оунцєнна прснмъ ѿ грѣхъ· м̄мн
нхъ єдннє м̄дє: ~

Нєнздрєчєннма танны· вѣвѣ прокѣзвѣстншж бѣгласнн прр̄цн· твоє
прншєствнє слово бнѣ нєнздрєчєннє· тѣхъ м̄мн прсвѣтн ма хѣ· оврачєнаго
грѣховны мракъ ѿгнавѣ· твоимн м̄твамн єдннє м̄дє : ~

2 глас (Заг 28г15—25)

на· ст^ѣхо· м̄· гла· в : ~

Зарѣ[м]н трннпостаснаго вѣса· бѣгласнн прр̄цн· свѣтло ѡзарѣемн·
ѡврачєна мн дшж· страснмн мнєзємн прсвѣтнтє· нстрѣгнжцє ѿ всѣкоа
напастн· кам бо дана бѣ благадѣвь дх̄овна· тѣмъ поунтажцє ннѣ·
прѣсвѣтаж пам̄а вашж· вѣнємъ м̄мн вашн· за на кѣ вацѣ помолнтє
са : ~

Прр̄цн (тр̄цн в останалите октоиси) прѣвѣствнѣн сѣ слово· сѣ
бєспл̄тнмн снаамн· страшно прѣдѣстоацє· бѣгласнн прр̄цн· зарѣмн
прѣбогатно ѡзарѣемн· ѡврачєнж мн дшж вашнмн м̄мн· прѣсвѣтло ѡзарнтє·
просацє ѿпоусть оу х̄а· бєчнсл̄зннхъ мн зъав· вѣ бо к нємѣ тепл̄ м̄твннк̄
нмамє : ~

3 глас (Бит 44г3—44г13)

ВѢ· СВѢТѢ· ПРРОКОМЪ ГЛА· Г̃·

Велнѣ бл҃готѣ бжнѣ на вы пррѣицн вьснѣла ёсть· іѣже снѣцїе іако н
слѣнїе нецзрѣнѣныѣ таїны бжнѣ снѣтнѣ· іа вѣ провѣзвѣстїесте· тѣхъ
млнѣвамн бѣ· помлѣннѣ на ·:· ~

Просвѣтн ѡмраченѣ мн срїе хѣ млнѣвамн· прѣсвѣтлыхъ пррѣкъ· нмнже
провѣзвѣстн нецзрѣнѣно к намъ сзхожденнѣ· іѣже поїемъ хѣ помнлѣннѣ насъ
·:· ~

4 глас Бит (47г14—48в6)

Дверъ непроходнѣ пррѣицн древле прорнчуаще· н горѣ непросвѣенѣ стѣжѣ
дѣж нарекошѣ· іѣаже прнѣде іѣдннѣ вышннѣ· н пакы запечѣтлѣннѣнѣ
дѣвствомъ сзхраннѣ· тѣхъ во сзвѣтнїемъ прнїемлаще· на млнѣвѣж слемъ
просацїе нзбавленїе ·:· ~

Кѣ видѣннѣ страшнѣ· разннѣно тн снѣтнѣ· пррѣицн древле сзгланѣ· вьсн
іѣдннѣдїно провѣзвѣстншѣ хѣ прншествнѣ твоїе· зарамн бжѣствнамн
прѣкрасно оудобрїемн· тѣмже мола тн са н мене ѡмрачена грѣхѣмн н
стрѣтннѣ· просвѣтнѣ тѣхъ млнѣвамн хѣ бѣ спсн дшѣ нашѣ ·:· ~

5 глас (Бит 51г15—51в)

Рауїте са прѣсвѣтан ѡблаци· бгѣзарнож свѣтлостнѣж свѣтацїе са· вьсен
вселенѣн прѣсвѣтан прнпѣвдннцн· мждрн іавнѣте са· хѣ свгѣбо іѣствствомъ
бѣ же н ѡлока· хотаца вѣтн ѡ марна бе-сьмене· выплѣщаема· н бзѣ(sic!)
матере на нѣсн нзѣ ѡцѣ· іѣгоже непѣвстаннѣно млнѣте бгѣносѣцн· дати грѣхѣмъ
ѡпѣстѣ ѡтѣцнмъ вашѣ памлѣ· хѣ(sic!) млѣцїе са даровати дшѣамъ нашнмъ
велнѣ мнлостѣ ·:· ~

Прнїмн іѣдннѣ млѣстнѣе млѣнѣжа пѣ ѡ насъ· раздрѣшаѣ мн
нецзѣвленнѣ н беснслннѣнѣ сѣблазїннѣ· млнѣвамн твоїцѣхъ прѣславннѣхъ
пррѣкѣ· н сѣнтель тн мнлостнѣе· нмнже вьса прѣсвѣтн вселеннѣмѣ· н на высотѣж
небснѣнѣмъ позѣа· тѣмъ тн прнпѣдаацїе нцѣленнѣ проснмъ· вѣдацїе твоѣ
нецздрѣнѣноѣ ѡлвколюбнѣ хѣ· млнѣвамн нхъ подаѣжѣ ѡпѣстѣ велнѣ мнлостѣ
·:· ~

6 глас (Бит 54в12—55г)

ВѢ БОТѢ· ПРРКМЪ· ГЛА· С̃· ~

Вьсего земнаго ѡвѣргѣше себе· н вьсте достїоннѣ сѣсѣдн нзѣбранны дхѣ
прѣстѣомѣ· трѣсвѣтамн зарѣмн прѣвгѣтнѣно ѡзарѣемн· паѣе слѣца мнра

въсего свѣтацѣ· пррѣцн бгѣмыслыниѣ· ꙗко млыниѣ летацѣ прѣдъ громомъ
страшнѣ· ꙗсно въсвѣмъ љсповѣдаѣще бжнѣ къ намъ сннтнѣ· въ пль хотаща
ѡблѣщн са· того матѣ да послетъ дшамъ нашнмъ мнрѣ љ велнж мѡстѣ
∴ ~

Мыслѣно въпернвшѣ дхѡвнѣн крѣль· прѣлетѣсте страшно· вѣе сннтнѣ
пропрокѣдаѣще(sic)· внолеѡмоу вѣпнж земн юдоувѣ· се црѣ вашѣ въ пльтъ
прхѡднтъ· ѡвнѡвн падъшаго ѣстѣство прѣвозданънаго· райскыѣ дверн
ѡвръза ѣмоу· того съ дрѣзновеннѣмъ мѡнте мѡнмъ вы· љспроснте намъ
въхода райскаго вашнмн мѡнтвамн ∴ ~

7 глас (Бит 57r17—58v6)

ВЪ БОТ· ПРРКМЪ· ГЛА· З· ~

Прѣсвѣтламн зарѣмн· съ выше ѡзарѣѣмн пррѣцн бгѡзрауннѣ· бжджщаго
провъзвѣстнсте· сннтнѣ неѣзрѣнъно· љ выплщеннѣ бжнѣ ∴ ~

Ражнѣдѣмн слѡсѣ прѣстаѣго дхѡ· прозорлвома ѡчнма таѣнж прѣзраще·
взнауална словесе· на радн выплщѣѣма ∴ ~

ꙗкоже теплнѣ застжпннцн љ храннтелѣ сжщѣѣ· пррѣцн съ стнтелн за
на мѡнтѣ са· љзбавнтн ны ѡ грѣхѣ н въсвкоѣ напѡтн ∴ ~

8 глас (Бит 60r24—60v16)

ВЪ СѢ· МЛБНЫ· ГЛА· Н· ~

Зарѣмн дхѡвнмамн снѣдѣцѣ мыслѣнаго слѣца мнровн провъзвѣстнсте· љз
горы прнсѣнныж· прѣвѣтѣ дѣвы вснѣдѣцѣ· ѣгоже събытнѣ прнѣмаѣще·
прѣвѣтнамн мѡнтвамн ѡмѡнте· љзбавнтн мене страшнаго ѡсжженнѣ· љ люта
ѡвѣта вашнмн мѡнтвамн ∴ ~

Не прѣзрн мене ѡканънаго въ стрѡстѣхѣ слѣжжѣца· љ въ напѡстѣхѣ
гыбнажѣца· нж въ подѣвнѣте· пррѣцн за ны мѡнте са· дрѣхнѣренѣ мѡѣ љ
прѣпѡбеныж· мннѣца же љ стрѣтрпцѣ хѣвы· въсн съ вѣенѣ љ прѣумъ· прнлежно
хѣ ѡмѡнте· да љзбавнт ны вашнмн мѡнтвамн ∴ ~

Marija Jovčeva (Sofia, Bulgaria)

THE CYCLE OF SERVICE STICHERA TO PROPHETS, MARTYRS
AND SAINTS IN THE OCTOECHOS

(Summary)

The article examines the cycle of stichera devoted to the prophets, martyrs and saints in the Octoechos according to eight manuscripts from the 12th to the 14th century. On the basis of linguistic and stylistic analysis it is assumed that the literary work was composed by Clement of Ohrid or by his disciples. The text of the stichera of eight modes is published in accordance with two manuscripts of the 13th century: Zagrebski and Bitolski Octoechos.